

Dostoyevski'nin *Yeraltından Notlar*'ında Zorunluluk Bilinci

Adnan Esenyel¹

Özet

Özgür istemeyi bir illüzyona dönüştüren deterministik öğelere sahip olan bir ideoloji içerisinde insan varoluşunun anlamsız ve saçma bir nitelik arz edeceğini düşünen Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*'da kurguladığı yeraltı adamı karakteri aracılığıyla, doğa yasalarını temel alan ve Çernişevski gibi materyalist düşünürler tarafından savunulan toplumsal mühendislik fikrinin hiçbir şekilde uygulamaya konulmayacağını göstermek ister. Bunu gerçekleştirmek için dolaylı bir yol izleyen ve yeraltı adamı aracılığıyla determinist bir ideolojinin penceresinden dünyaya bakan bir karakter yaratan Dostoyevski, bu karakterin bakışından hareketle tüm insani edimlerin zorunlu bir nedensellik tarafından belirlendiğini idrak eden bilincin verdiği irrasyonel, çelişkili ve bir anlamda saçma tepkileri gün yüzüne çıkarır. Karşıt olduğu öğretinin perspektifinden bir anlatı ortaya koyan Dostoyevski böylece materyalist bir determinizm ileri süren ideolojiyi adeta içeriden çürütmeye çalışır. Bu makalenin amacı Dostoyevski'nin *Yeraltından Notlar*'ını takip ederek, istemelerini, arzularını ve seçimlerini özgürce hayata geçiremeyeceğinin bilincine varan yeraltı adamının düştüğü çelişkili varoluşu irdelemek ve böylece determinist öğretilerin kabul edilmesi güç olan pratik sonuçlarını anlaşılır kılmaktır.

Anahtar Kelimeler: Dostoyevski, Yeraltından Notlar, Özgür İsteme, Zorunluluk, Aşırı Bilinç.

The Consciousness of Necessity in Dostoevsky's

Notes from the Underground

Abstract

Dostoevsky, who thought that human existence would have a meaningless and absurd character in an ideology that had deterministic elements that transform free will into an illusion, wants to show through the character of the underworld man that he created in *Notes from the Underground*, that the idea of social engineering based on the laws of nature and defended by materialist thinkers such as Chernyshevsky cannot be practically applied. Dostoevsky, who follows an indirect path to achieve this by creating the underground man as a character who looks at the world through the window of a determinist ideology, brings to light the irrational, contradictory and in a sense absurd responses of the consciousness which realizes that all human acts are determined by causal necessity. By putting forward a narrative from the perspective of the doctrine to which he was opposed, Dostoevsky tries to refute the ideology that proposes a materialistic determinism from within. The aim of this article by following Dostoevsky's *Notes from the Underground* is to

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi Felsefe Bölümü, adnanesenyel@gmail.com

examine the contradictory existence into which underground man falls by realizing that he cannot freely realize his passions, desires, and choices, and thus, to clarify the practical consequences of determinist teachings that are difficult to accept.

Key Words: Dostoevsky, Notes from the Underground, Free Will, Necessity, Hyper Consciousness.

1. Giriş

İnsanın bir isteme özgürlüğüne sahip olup olmadığı meselesi, düşünce tarihinin kendisi kadar eski bir problem olsa da, o özellikle modern dönemde ve bilhassa Aydınlanmacı tavrın giderek güç kazandığı 18. yüzyıldan itibaren çok daha önemli bir problem haline gelmiştir. Problemin bu kadar önem kazanmasının nedeni doğal olarak, Aydınlanmanın da dünya görüşünü belirleyen bilimsel paradigmanın diğer dünya görüşlerine büyük ölçüde baskın hale gelmesi ve insanın da dâhil olduğu evrene ilişkin açıklamalarında genellikle özgür istemeyi/iradeyi dışarıda bırakan bir determinizmi ya da zorunlu bir neden-sonuç bağlantısını öne çıkarmasıdır. Bu bakış açısında insan, Aydınlanma düşüncesinin simge figürlerinden birisi olan La Mettrie'nin kendi kitabında ifade ettiği gibi bir makine-insana dönüşür.² İnsan burada doğa yasaları tarafından belirlenen maddi bir düzeneğe indirgenmekte ve özgür isteme kavramı da bir illüzyona dönüştürülmektedir. İnsanın doğa bilimsel bir yöntemle açıklanacak olan bir varlık haline gelmesi ile birlikte tüm edimleri ve tutumları öngörülebilir süreçlere dönüşmektedir. Bu ise insanı, etik düzeyde bir takım sorunlarla karşı karşıya bırakır. İnsanın seçimleri ve davranışları önceden meydana gelen bir takım nedenler tarafından zorunlu bir şekilde ortaya çıkıyorsa, ahlaki bir sorumluluktan bahsetmek ve dahası herhangi bir kişilik özelliğini otantik bir biçimde gerçekleştirmek oldukça zorlaşır. Dahası her tür kişisel ideal, amaç ve yönelim, *sahiplenmesi* olanaksız olan bir doğa yasasının nedensel bağlamı içerisinde kaybolup gider. Aydınlanmacı determinizmin bu çıkmazını idrak eden Jean-Jacques Rousseau ile Immanuel Kant; kişisel bir özgürlüğün, ahlaktan bahsedebilmek için vazgeçilmez bir şart olduğu görüşündedir. Bu bağlamda Rousseau, insanı diğer canlılardan ayıran temel özelliğin özgürlük olduğunu ve insanın ancak özgür bir varlık olması dolayısıyla bir yetkinleşme özelliği sergileyebildiğini iddia eder.³ İnsan sadece

---

² Julien Offray De La Mettrie. *Die Maschine Mensch*, Übersetz von Claudia Becker, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2009, s. 27.

³ Jean-Jacques Rousseau. *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Hakkında Nutuk*, çev. Atakan Altınörs, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019, s. 59.

gerçek bir seçim şansına sahip olabildiği için doğanın yanında ikincil bir doğa, yani kültür ve ahlak alanını, yaratabilme ve böylece yetkinleşebilme olanağını kendisinde barındırır. Benzer şekilde Kant da, bilimsel determinizmin ahlak alanında yaratacağı tahribatı fark ederek, ahlaklı bir yaşam için özgürlüğün epistemolojik olarak kanıtlanamasa dahi en azından varsayılması gerektiğini ileri sürer.⁴ Ona göre sadece özgür olduğu düşünülebilen bir birey; doğal bencilliğini ve eğilimlerini yenebilir ve böylece başkalarını da gözetebilen ahlaki yasalar ileri sürerek kendisini bu yasalara tabi kılabilir. Kısaca, ahlaken anlamlı bir yaşam için özgürlük vazgeçilmez bir şart olarak ortaya çıkmaktadır. Fakat buna rağmen bilimin sürekli aşamalar kaydetmesi, başka bir deyişle doğanın işleyişini giderek daha yetkin bir yasalılık içerisinde açıklaması, ister istemez insanın da maddi dünyanın bir parçası olarak aslında hiçbir şahsi özgürlüğe sahip olmadığı fikrini sürekli gündeme getirir. Doğa bilimlerinden esinlenen determinist dünya görüşü giderek sosyal bilimlerde de güç kazandıkça, doğal olarak toplum mühendisliği fikri de artarak düşünürlerin rüyalarını süslemeye başlar. Böylece tüm davranışları öngörülebilir ve dolayısıyla dışarıdan istendiğinde manipüle edilebilir olan insanlardan oluşan bir toplum kurmak ve bunun sonucunda insanlığın acı çekmesine yol açan olumsuzlukları ortadan kaldırarak adeta bir “yeryüzü cennetine” ulaşmak birçok sosyal bilimcinin yegane ütopik hedefi haline gelir.

Bu gelişmelerin sonucu olarak özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus entelektüel çevrelerinde de giderek yükselen ve Nikolay Çernişevski'nin *Nasıl Yapmalı?* eserinde kendisini tüm gücüyle duyuran materyalist determinizm böylece sosyal bir ütopiyayı hayata geçirmeye çalışır. Bu ideolojiyi *Kristal Saray*⁵ imgesi ile gündeme getiren Çernişevski⁶ rasyonel ve aydınlanmış bir egoizm aracılığıyla insanın tüm davranışlarının toplumun çıkarları ile uyumlu hale getirebileceğini ileri sürer. Kişisel ve özgür istemenin bir illüzyon haline geldiği ve tüm eylemlerin çıkarlar ve dış koşulları tarafından belirlendiği noktada, toplumun refahı için yapılması gereken, kişilerin şahsi çıkarlarını manipüle ederek onları toplumun genel çıkarı ile uyandırmaktır. İnsanın doğası keşfedildiğinde -ki Çernişevski için bu doğa, bir egoizm ve çıkar ilişkisinden ibaretti- geriye kalan, yalnızca bilimsel hesaplamalar çerçevesinde bu çıkarları rasyonelize etmek ve doğru amaca (sosyalist bir toplum düzenine) yönlendirmektir.⁷ Dolayısıyla Çernişevski'de karşımıza çıkan, bilimsel determinizme duyulan sonsuz bir güven ve bunu takip eden bir

⁴ Immanuel Kant. *Kritik der praktischen Vernunft*, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2003, s. 158.

⁵ Nikolay Çernişevski, *Nasıl Yapmalı?* İkinci cilt, çev. Celal Öner, İstanbul: Oda Yayınları, 2010, s. 192.

⁶ Jane Barstow. “Dostoevsky's “Notes from Underground” versus Chernyshevsky's “What Is to Be Done?”” *College Literature*, Vol. 5, No. 1, (1978), s.30.

⁷ James P. Scanlan. “The Case against Rational Egoism in Dostoevsky's Notes from Underground”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 60, No. 3 (1999), s. 557.

toplumsal iyimserliktir.⁸ Fakat bu ütopyanın ve sınırsız iyimserliğin sadece teoride bir anlama sahip olduğunu ve insan gerçekliğinden tamamen kopuk bir dünyayı tasvir ettiğini düşünen Fyodor Dostoyevski, determinizmin tüm mantıksal ve ahlaki sonuçlarını kabul eden bir insanın cennette değil fakat tam tersine cehennemden farksız bir yeraltı dünyasında yaşayacağını düşünür.

İşte Dostoyevski'nin 1864 yılında kaleme aldığı *Yeraltından Notlar*'ı bu bağlamda, özgür istemeyi yok sayan ve bir materyalizme ve rasyonalizme sırtını yaslayan sosyalist ideolojiye yönelik amansız bir eleştiri olarak karşımıza çıkar. Determinizme ve rasyonel egoizme dayanan bir ideolojinin pratikte uygulanamaz olduğunu göstermek isteyen Dostoyevski, adeta kaleyi içten ele geçirmeye çalışan bir komutan gibi kitabında, Çernişevski'nin ideolojisini tam anlamıyla benimseyen bir kişinin, bu görüşün mantıksal sonuçları karşısında yaşadığı çıkmazı tasvir eder.⁹ Teorik açıdan birçok görüş; zorunluluk ile özgürlüğü bağdaştırırsa da ve hatta zorunluluğun pekala ahlakı dışlamadığını iddia etse de, Dostoyevski'ye göre insan özgür olduğu düşüncesine ve hissine sahip olmadan anlamlı ve ahlaklı bir yaşam sürdüremez. Bunu gösterebilmek için Dostoyevski, Çernişevski'nin ideolojisini benimsemiş bir karakterin çelişkilerini ve çıkmazlarını gün yüzüne çıkarmayı ve böylece determinizm ile özgürlüğün nasıl bir arada duramayacağını göstermek ister. Dolayısıyla mevcut çalışma Dostoyevski'nin *Yeraltından Notlar* kitabının birinci kısmını takip ederek insanın davranışlarını bir düzen ve yasalılık içerisinde açıklamaya çalışan materyalizm, rasyonalizm ve determinizmin pratikte nasıl işlevsiz hale geldiğini irdelemeyi amaçlamaktadır.

2. Yeraltının Çelişkileri

Dostoyevski'nin ciddi bir Aydınlanma karşıtı olduğu şüphe götürmez bir olgudur. İnsanoğlunun bilim aracılığıyla ıslah edilebileceği ve böylece sonsuz bir ilerleme sergileyebileceği fikri Dostoyevski'ye göre tam bir kandırmacadır. *Yeraltından Notlar*'ın isimsiz kahramanı olan yeraltı adamı Aydınlanma düşüncesini zihnen benimsemiş biri olmasına rağmen ironik bir biçimde bir türlü bu ideallere göre yaşamayı beceremez. Dostoyevski burada Çernişevski'nin ideolojik görüşlerini ters yüz etmek için sanatın gücünden olabildiğince faydalanır. Zira *Yeraltından Notlar* son derece dolaylı bir tarzda yazılmış ve okuyucunun algısı ile oynamaya her an hazır bir ironi ile tasarlanmıştır.

---

⁸ Zeynep Zafer Esenyel, "A Crystal World and Underground: A Philosophical Reading of Dostoevsky and Chernyshevsky" *Third International Philosophy Congress, Tradition, Democracy and Philosophy*, Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2015, 537.

⁹ Joseph Frank. *Dostoyevski: Çağının Bir Yazarı*, çev. Ülker İnce, İstanbul: Everest Yayınları, 2016, s. 445.

Hangi görüşün kimin tarafından savunulduğunu görmek oldukça zordur. Aslında kitap özünde insanın yeryüzündeki trajik ve irrasyonel durumunu resmetse de, bunu, karşı olduğu ideolojinin bir parodisini gerçekleştirerek yapar. Burada Dostoyevski, karşı olduğu fikri kendi pozisyonundan hareketle kurgulamak ve savunmak yerine, doğrudan bu karşı görüşü benimsemiş ve bu ilkeler doğrultusunda yaşamaya çalışan bir kişinin ağzından konuşur. Böylece Dostoyevski tesir gücü çok daha etkili olan ironik bir söylem içerisinden, Aydınlanmanın ideallerini adeta bir parodiye dönüştürerek ve bu idealleri hayata geçirmekte başarısız olan bir adamın trajikomik sayılabilecek varoluşsal hallerinden hareket ederek; rasyonalist, materyalist ve determinist dünya görüşlerinin temel ilkelerini adeta bir *reductio in absurdum* yaşantısı aracılığıyla değersizleştirmeye çalışır. Kahramanın, sahip olduğu bilimsel ve deterministik kabullere rağmen, sürekli olarak tutarsız ve çelişkili bir yaşantıya sürüklenmesi ve dahası, her tür kişisel tecrübeyi anlamsız ve saçma bir süreç olarak algılaması, bilimsel olarak yasalar tarafından belirlenen bir hayatın pekala tasavvur edilebileceğini fakat hiçbir surette yaşanamayacağını bize gösterir. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda yeraltı adamını Dostoyevski'nin kişiliği ile özdeşleştirmek olanaksız hale gelir. Bu, sık yapılan bir hata olsa da, burada anlaşılması gereken şey, yeraltı adamının hiçbir surette Dostoyevski adına konuşmadığıdır.¹⁰ Zira yeraltı adamı tam da Dostoyevski'nin karşı olduğu ideolojiyi tüm sonuçları ile benimseyen ve bundan dolayı her tür sahiçilik duygusunu yitiren tutarsız ve çelişkili bir varlığa dönüşmüş haldedir. Dostoyevski, üstesinden gelinemez bir determinizmi tüm sonuçları ile kabul etmiş bir kişinin yaşam dünyasını, yine o kişinin perspektifinden hareketle büyük bir psikolojik derinlik içerisinde sunar ve böylece Çernişevski'nin *ütopyasını* bir *distopyaya*, “yeryüzü cenneti” projesini de bir *yeraltı cehennemine* dönüştürür. Bir bakıma düşmanın ağzından konuşan Dostoyevski böylece ifade ve sunum gücünün etkisinden yararlanarak, determinizmin ve rasyonalist egoizmin insan yaşantısını ilerletmek bir yana tam tersine insanı, gerçeklikten ve yaşamın kendisinden kopardığını göstermeye çalışır. Dolaylı ifadenin en güçlü örneklerinden birisi olarak *Yeraltından Notlar* belki de bu yüzden hala bilimsel ve deterministik dünya görüşüne getirilmiş en sofistike eleştirilerden birisi olmak durumundadır.

Yeraltından Notlar'da, düşüncelerini birinci tekil şahısın perspektifinden hareketle, adeta bir monolog şeklinde kaleme alan ve 40 yaşında olduğunu öğrendiğimiz kahramanımız, bir memur emeklisi olarak hayatını, *Yeraltı* adını verdiği Petersburg'taki

---

¹⁰ Frank. *Dostoyevski: Çağının Bir Yazarı*, s. 444.

küçük dairesinde toplumdan kendisini izole etmiş şekilde sürdürmekte ve oradan da hayali okuyucularına seslenmektedir. İtirafı boğucu, kederli ve sıkıntılıdır. Daha da önemlisi yeraltı adamı hem teorik hem de pratik düzeyde bir çelişkiler yumağına hapsolmuş durumdadır. Daha kitabın hemen başında anlaşılması ve anlamlandırılması son derece güç bir takım söylemler ve eylemler ile karşı karşıya geliriz. Yeraltı adamının itirafı karşısında okuyucu bu adamı nasıl konumlandıracağını kestiremez. Onun hakkında bir yargıya varmak oldukça güçtür. Zira bu anlaşılması güç adam; kendisine, insanlara ve olup biten her şeye hakaretler yağdırır, kendisiyle ve hayatına giren herkesle alay eder. Ne söylediklerinde bir tutarlılık, ne de davranışlarında bir uyum söz konusudur. Hem teorik hem de pratik düzeyde yeraltı adamını niteleyecek en iyi sözcük bu bağlamda *çelişkidir*. Örneğin kahramanımız kitabın başında hasta olduğunu söylemesine ve tıba saygı duyduğunu ifade etmesine rağmen tedavi olmayı reddeder. Üstelik bunu sırf inadından dolayı yaptığını dile getirir.¹¹ Eğitilmiş biri olmasına ve açıkça Petersburg'un kalburüstü entelektüel kesimine ait sayılabilecek bir portre çizmesine rağmen yeraltı adamı tıpla ve bilimle inatlaşmayı seçer. Tıpla ve genel olarak bilimle bu inatlaşmanın kaynağında ne yer almaktadır? Bu sorunun yanıt bulması önemlidir, çünkü bu bilimle inatlaşma tavrı son derece karakteristik bir biçimde kitabın birinci bölümü boyunca devam eder. Benzer şekilde örneğin diş ağrısına rağmen dişçiye gitmeyi reddedip mazoşist bir biçimde bu ağrının zevkini duymaya çalışır.¹² Tıba ve bilime direniş göstermesi ilk bakışta yeraltı adamının, özünde bilim karşıtı bir duruş sergilediği ve hiçbir şekilde rasyonaliteden beslenmediği algısını oluşturabilir. Fakat kitaptaki notlar ilerledikçe durumun aslında bunun tam tersi olduğu ortaya çıkacaktır. Zira kahramanımız cahil ya da farkındalığa sahip olmayan birisi değildir. Tam tersine o fazlasıyla bilinçli ve anlayışlıdır ve sonraki bölümde görüleceği gibi, onun normal bir insan gibi bilime ve tıba, sakince boyun eğmeyişinin altında, ona ciddi bir biçimde rahatsızlık veren bu fazla farkındalık yatmaktadır. Burada ortaya çıkan ilk çelişki, yeraltı adamının, sahip olduğu bilgi ile davranışlarını bir türlü örtüstürememesi ve doğru olanı bilmesine rağmen sürekli olarak yanlışta diretmesidir. Sahip olduğu bilgi onu harekete geçirmek yerine, eylemsizliğe sürüklemekte ve böylece yapması gereken şeyi bilmesine rağmen yerinden kıpırdamamaktadır. Bu yüzden yeraltı adamı şöyle demektedir: “Tedavi olmamakta ısrar edişim hep inadımdan geliyor. Karaciğerim mi ağrıyor, varsın daha beter ağrısın!”¹³

---

¹¹ Fyodor Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, çev. Nihal Yalaza Taluy, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s. 3.

¹² Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, s. 16.

¹³ Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, s. 3.

Burada, kahramanımızın bildikleri ile davranışları arasında ortaya çıkan *çelişkili* durum anlaşılmayı beklerken aslında bir başka *çelişki* daha ortaya çıkar. Üstelik bu durum doğrudan onun rahatsız edici kişiliğinin bir göstergesi olarak belirir. Yeraltı adamı hiçbir davranışla ve hiçbir karakterle özdeşlik kuramaz. Nasıl bir insan olduğu konusunda tatmin edici bir cevaba sahip değildir ve açıkça kendini bir türlü tanımlayamaz: “Kötü biri olamamak bir yana, herhangi bir şey olmayı da beceremedim: Ne kötü, ne iyi, ne alçak, ne namuslu, ne kahraman, ne de haşerenin biriyim”.¹⁴ Niteliksiz bir varlık olarak kendisini anlatan yeraltı adamı normal olamamaktan muzdariptir. Üstlendiği her karakter, her rol adeta bedenine ya güdük ya da bol gelen bir elbise gibi bir türlü üzerine olmaz. Aslında yeraltı adamının bildikleri ile davranışları arasında kendisini gösteren çelişki ve inatlaşma diğer taraftan bu niteliksiz varoluş tecrübesine de yakından bağlıdır. Zira ikisi de aynı kökenden çıkmaktadır. İşte Dostoyevski’nin aydınlatmak ve ortaya çıkarmak istediği şey, bu adamın normal bir insan olmasını engelleyen ve onu toplumdan izole eden ögedir.¹⁵ Dostoyevski doğal olarak bu çelişkilerin kaynağında determinist, bilimci ve aydınlanmacı bir ideolojiyi bulacaktır. Zaten yeraltı adamı, temelde tam da doğa yasalarının her yerde kayıtsız şartsız geçerli olduğunu idrak eden birisi olarak, bu çelişkili davranışlarının sebebini sahip olduğu bu bilgide ya da kendi deyişi ile “aşırı bilinçli” olma durumunda görecektir. Aşırı bilinçli olmak ne anlama gelir? Dahası böylesi bir bilinç neden özünde çelişkili bir varoluşa sebebiyet verir?

3. Aşırı Bilincin Sonuçları

Yeraltı adamına göre “her şeyi fazlasıyla anlamak bir hastalıktır; gerçek, tam manasıyla bir hastalık.”¹⁶ İşte yeraltı adamını, izole ve çelişkilerle dolu mazoşist bir eylemsizliğe iten durum bu aşırı bilinçlilik halidir. Bu bilinç aynı zamanda onun sahici bir yaşam sürmesinin önündeki en büyük engeldir, zira bu fazla anlayışlılık sebebiyle üstlendiği her nitelik buharlaşmaya ve sahiciliğini yitirmeye başlar. Peki, bu nasıl olur? Dostoyevski’nin yeraltı adamı burada doğa yasalarının getirdiği zorunluluğa ilişkin bir farkındalıktan söz eder. Çernişevski’nin deterministik ideolojisini benimsemiş biri olarak özgür iradenin bir olanaksızlık meydana getirdiğini idrak eden yeraltı adamı, insan eylemlerinin bir zorunluluk içerisinden ortaya çıktığını kabul eder. Fakat işte bu zorunluluğa ilişkin bilinç, onun kişiliğinde adeta patolojik bir takım sonuçlara yol açar. Bu bilinç durumu özellikle mazoşizm olarak kendisini duyurur. Tabi olunan doğa

¹⁴ Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, s. 5.

¹⁵ Frank, *Dostoyevski: Çağının Bir Yazarı*, s. 447.

¹⁶ Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, s. 7.

yasasının doğurduğu *zorunluluk bilincine* verilen bir tepki olarak mazoşizm, aslında duyulan *çaresizliğin* içselleştirilerek saçmaya indirgenmesi anlamına gelir. Bir başka anlamda yeraltı adamı bilimin kendisinden beklediği gibi hareket etmeyerek, örneğin hastalığın doğurduğu acıdan kaçmayarak, tam tersine bu acıdan haz duymaya çalışarak mazoşist bir tavır içerisinde bilimsel determinizmi aşmaya çalışır. Yeraltı adamının deyişi ile:

“Bu, küçülmenizi olanca şiddetiyle idrak etmenin verdiği zevktir; o kötü halinize rağmen başka türlü olamayacağını, tek bir kurtuluş çaresi bulunmadığını, artık değişmeyeceğinizi, hatta bunun için zamanınız, inancınız olsa bile kendinizin istemeyeceğinizi anlamanın zevkidir.”¹⁷

Eğer tüm edimler, istemler ve arzular doğa yasalarına göre zorunlu bir şekilde meydana geliyorsa, verilecek en insanca tepki, insanüstü bir güç olarak doğa yasasının sebep olduğu çaresizliğe teslim olmamak, onunla inatlaşmak ve onun ezici gücüne rağmen *tepkisiz kalmak* ve yapılması gerekeni yapmamaktır.¹⁸ İmkânsız olsa da özgürlüğüne sıkı sıkı tutunmaya çalışan yeraltı adamı bilimle ters düşmeye çalışarak nafîle bir biçimde şahsi iradesini duyurmaya çalışır. Bu çaba nafîledir zira burada doğa yasasının kırılması tıpkı yer çekimin ortadan kalkması kadar olanaksız bir durumdur. Yeraltı adamı; inatlaşarak, direnerek ve tepkisiz kalarak doğa yasalarına en ufak bir zarar veremeyeceğini, onlarda tek bir şey bile değiştiremeyeceğini ve sonunda zarar görenin kendisi olacağını bildiği halde yine de tavrını değiştirmez. Bu tavrını da şöyle dile getirir:

“Hey Tanrım, ya herhangi bir sebeple bu kanunlardan ve iki kere ikinin dört etmesinden hoşlanmıyorsam, tabiat kanunlarından, iki kere ikinin dört etmesinden bana ne? Şüphesiz böyle bir duvarın hakkından gelmeye gücüm yetmezse boşu boşuna yırtınacak değilim, ama karşımda gücümün yetmediği bir taş duvar var diye büsbütün boyun eğmeye de razı olamam.”¹⁹

Görüldüğü gibi yeraltı adamının akli doğa yasasına teslim olmuş haldedir ve fakat insanlık onuru ve vicdanı buna direnmeye çalışır. Dahası yeraltı adamı içten içe bu direnme halinin bile bir zorunluluk içerisinde meydana geldiğinin de bilincindedir. İşte tam da bu bilinçteki aşırılık, yeraltı adamını tüketmekte ve tüm direnç noktalarını onun için anlamsız hale getirmektedir. Bu noktada şu sorular, anlatımın derinleşmesi adına yinelenmelidir: Doğa yasalarına tabi olmanın bilincine varmak ve tüm eylemlerin önceden belirlenmiş bir zorunlulukla ortaya çıktığını idrak etmek insan tarafından neden

¹⁷ Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, s. 8.

¹⁸ Frank, *Dostoyevski: Çağının Bir Yazarı*, s. 450.

¹⁹ Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, s. 14.

kabul edilmesin? Dahası insan, doğa yasalarının belirleyiciliği altında niçin mutlu ve uyumlu bir şekilde yaşayamaz? Bu soruların yanıtı için dikkatimizi yeniden yeraltı adamının, kendini tanımlama güçlüğü çektiği yere çevirelim.

4. Determinizm ve Sahici Olmayan Varoluş

Yeraltı adamı *bir şey olmak* için çok uğraşır. Bütün amacı, uyumlu ve kalıcı bir niteliğe sahip olmaktır. Fakat kendi deyişi ile bir haşere bile olmayı beceremez.²⁰ Bir tembel olarak bile adlandırılabilse çok mutlu olacağını söyler: “Benim için, ‘Kim bu adam?’ diye sorulunca ‘Tembelin biri.’ Cevabını verirlerdi ki, bunu duymaktan da son derece hoşlanırdım. Benim de kendime göre bir niteliğim, hakkımda söylenecek söz olurdu.”²¹ Fakat işte bu niteliksiz adam kendine ait bir tanımlama ileri sürmekten acizdir. Bunun sebebi ise bütün seçimlerinin, üstesinden gelinemez bir determinizm içerisinde cereyan ediyor oluşunu fark etmesidir. Gerçekten de her şeyin zorunlu bir nedensellik içerisinde geliştiğini idrak eden birisi, hiçbir özelliğinin, seçiminin ve varoluşunun sorumluluğunu sahici bir biçimde alamaz. Dahası, yasalı bir zorunluluğa tabi olduğu sürece hiçbir seçimini ve kişisel özelliğini üstlenemez ve kendine mal edemez. Tüm bunlar tam tersine onda bir yabancılaşma duygusu yaratır. Davranışlarını özgürce seçme olanağına sahip olamayan birisi için tüm bu nitelikler, roller, meslekler ve karakterler, özünde anlamsız olan bir takım isimlendirmelerden öteye gitmez. Hiçbir varoluş biçimini sahici bir biçimde kendisine mal edemeyen yeraltı adamı, adeta zorunlu bir biçimde kendisine biçilen tiyatral rolü ve senaryoyu oynamaya mahkûm olduğunu duyumsar ve böylece sahip olduğu tüm özelliklere zaman içerisinde yabancılaşır. Onun açısından daha da vahim olan durum, söz konusu edilen bu yabancılaşma halinin bile bir zorunluluk içerisinde meydana gelmesi sebebiyle *sahici* bir biçimde üstlenilemeyecek bir niteliğe dönüşmesidir. Böylece yeraltı adamı, sahip olduğu çelişiklere ve anlamsız inatlaşmalarına bile sahip çıkmayacak hale gelir. Zira zorunluluk bilinci, adeta bütün varoluş hallerine sirayet ederek, yeraltı adamının sığınabileceği hiçbir sahici yer bırakmaz. Dolayısıyla tüm çabalarına rağmen bu aşırı bilinç hali, istisnasız bir biçimde her seferinde sahici bir duygu yaşamasının önüne geçer. Bu yüzden her eylemin, niteliğin ve bulunuşun üzerine, katlanılması oldukça güç olan sahte bir his siner. Bunun sonucunda her eylem ona tiksinti vermeye başlar. Önemsenmek ister fakat hemen ardından bu isteğinden tiksindir. İyi birisi olmaya çalışır fakat hissettiği şeyin sahte oluşuna katlanamaz. Fakat diğer taraftan yeraltı

²⁰ Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, s. 7.

²¹ Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, s. 21.

adamı, sahicilik hissiyatına o kadar ihtiyaç duymaktadır ki, iki kez zorla âşık bile olmaya çalıştığını anlatır.²² Bu önemlidir, zira aşk ve sevgi doğrudan kendi benliğimizden çıkan ve sahicilik atfedebileceğimiz eylemler olarak düşünülür. Bu eylemleri yerine getirebilirse, nedensellik zincirini kırabileceğini ve otantik (yani gerçekten sahip olabileceği) bir tecrübe elde edebileceğini düşünen yeraltı adamı adeta bir aşığın rolünü yerine getirmeye çalışır. Kendisini zorla âşık eder, aşk acısından kıvrılır ve hatta kıskançlık krizlerine girer ama sonunda yine farkındalığına yenik düşer. Bir süre sonra kaçınılmaz bir şekilde sahicilik duygusunu yitirerek kendisini daha fazla kandıramayacağını anlar.

Aşırı bilinç böylece yeraltı adamının sahici bir yaşam olanağını tümüyle elinden alırken, diğer taraftan onun için her tür ahlaki ilkeyi de ortadan kaldırır. Adalet, iyilik, kötülük, merhamet gibi kavramlar neden ile sonucun zorunlu ilişkisi içerisinde artık yalnızca birer illüzyona dönüşür. Öyle ki, insanlar için en doğal yönelimlerden birisi olan intikam edimi bile yeraltı adamı için tümüyle anlamını yitirir. Zira ona göre intikam alabilmek için gerçekten size bir haksızlık yapıldığını düşünmeniz ve karşı tarafı suçlayabilir olmanız gerekir. Oysa böylesi koşullarda bu tümüyle olanaksızdır zira o, kendisini küçük düşüren, örneğin kendisine tokat atan birisinin bu eyleminin nedenlerini incelemeye başladığında ve bu eylemin bile başı-sonu olmayan bir nedensellik içerisinde cereyan ettiğini fark ettiğinde artık gerçek anlamda kişiyi suçlayamaz hale gelir. Bir suçlu varsa bile bu tabiat yasalarından başkası değildir.²³ Fakat gerçek adaletin talep ettiği eylemin sorumluluğu ilkesini bu koşullarda elde etmek olanaksız olduğundan suç ve ceza gibi kurumlar her türlü içeriğini yitirir. Yeraltı adamı bu durumda eylemde bulunmanın saçmalığını gündeme getirir. Doğa yasalarının istisnasız hüküm sürdüğü bir dünyada adaletten, suçtan, cezadan bahsetmek ancak bir komedi unsuru olabilir. Ancak bu durum, ne kadar saçma olursa olsun yine de yapılan haksızlık karşısında adalet aramamızın önüne geçmez. Böylece aklın gösterdiği ile vicdanının sesi arasında kalan yeraltı adamı bu karşıtlığı aşacak bir çözüm bulamaz.

Tabi burada akla hemen şu soru gelir: Bu zorunluluk bilincinin doğurduğu çelişkili varoluş hali niçin sadece yeraltı adamı tarafından yaşanır da, örneğin toplumun diğer aydınlanmacı ve determinist dünya görüşüne sahip insanları tarafından neredeyse hiç tecrübe edilmez? Dostoyevski'nin yanıtı aslında oldukça açıktır. Gerçekte çok az kişi bu ideolojinin mantıksal sonuçlarını tutarlı bir şekilde bilincine taşıyıp onları göğüsleme yeterliliğini göstermiştir. Toplumun aydınları teorik olarak doğa yasalarına ilişkin bir inancı taşıyor olsa da pek azı, bu inancın yol açtığı pratik sonuçlara katlanma gücü

---

²² Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, s. 19.

²³ Frank, *Dostoyevski: Çağının Bir Yazarı*, s. 449.

sergiler. Teorik açıdan istisnasız bir biçimde hüküm süren bir determinizme inansa bile, kişi genellikle onun pratik sonuçlarını bilince taşımadan günlük hayatında özgür iradeye sahipmiş gibi yaşar. İşte yeraltı adamı sadece sahip olduğunu söylediği fazla bilinç ya da anlayış sebebiyle bu sonuçları en açık şekilde tecrübe eder. Dostoyevski'ye göre Çernişevski gibi özgür iradenin olmadığı bir ideoloji benimseyen düşünürler bu ideolojinin pratik sonuçlarını çıkarsamakta başarısız olmuş ve bu yüzden de onun uygulanabilirliği konusunda bir tereddüt yaşamamışlardır. Oysa Dostoyevski yeraltı adamı vasıtasıyla tutarlı bir deterministin pratikte nasıl sonuçlarla karşı karşıya kalacağını son derece vurucu bir psikolojik betimlemeyle gösterirken aslında bu determinist öğretinin uygulamada ne anlama geldiğini ironik bir biçimde örnekler.²⁴

5. Özgürlük Talebi

Determinizm tüm sonuçları ile birlikte kabul edildiğinde, insanın, doğa yasalarının zorunluluğuna hapsedilmiş bir yaşama isyan edeceğini ve bunun için de ne gerekiyorsa yapacağını okuyucuya göstermeyi amaçlayan yeraltı adamının tüm arzusu esasen yeraltı cehenneminden kurtulmak ve bilincine azap veren bu varoluşsal çelişkilerden özgürleşmektir. Kendi bilincinin içerisine kısılmış bir karakter olarak her şeyin fazlasıyla farkında olan yeraltı adamı, Çernişevski'nin rasyonel egoizm öğretisinin nasıl mutluluk ve refah değil fakat isyan edilesi bir sefalet getirdiğinin en büyük göstergesidir. Yeraltı adamının talep ettiği şey; bilgi, bilinç ve farkındalık değil, fakat özgür irade neticesinde kendisine mal edebileceği ve arzularını gerçekleştirebileceği otantik bir yaşamdır. Fakat bu özgürlük talebinin, hala bilincin egoist talebi olarak ortaya çıktığı sürece yanıt bulması olanaksızdır. Dostoyevski'nin de gösterdiği gibi, kendi bilincine sıkı sıkıya tutunan ve kendi bakış açısından vazgeçmeyen yeraltı adamı bu sebeple, ne zorunluluğun doğurduğu ikircilikten kendini kurtulabilir ne de bilinci ile vicdanı arasındaki bitmek bilmeyen çekişmeden özgürleşebilir. Yeraltı adamı bu bakımdan umutsuz bir vaka olsa da, en azından insanoğlunun gerçekten ihtiyaç duyduğu şeyi gündeme getirir: Özgür bir şekilde arzu etmek.

Joseph Frank'ın da dediği gibi yeraltı adamı Çernişevski'nin düşüncelerini kabul ederken acı bir gerçek olarak o felsefenin temel ilkeleriyle insan deneyiminin normları arasındaki tutarsızlığın da farkındadır.²⁵ Bu tutarsızlığı göstermek için Çernişevski'nin rasyonel egoizm öğretisini alaylı bir şekilde eleştirir. Bu öğretiye göre insan gerçek

²⁴ Frank. *Dostoyevski: Çağının Bir Yazarı*, s. 449.

²⁵ Frank. *Dostoyevski: Çağının Bir Yazarı*, s. 452.

çıkarlarını akıl ve bilim yoluyla aydınlattığında artık kötülük işlemeyecek ve ister istemez iyi davranmaya başlayacaktır. Bu akıllı bencillik bir kez kabul edildikten sonra insanın mantıksız ve irrasyonel şekilde eylemesinin olanaksız hale geleceği ileri sürülür. Bir başka deyişle insan doğası keşfedildiğinde ve insanın hangi kurallara göre eylediği ortaya konulduğunda, iradesi de tam olarak kontrol edilebilir olacaktır. Oysa yeraltı adamı bizzat kendi yaşantısından da tecrübe ettiği gibi, esas çıkarının nerede olduğunu bilmesine rağmen mantıklı ve rasyonel bir şekilde eylemez. Hatta tam tersine neredeyse tümüyle kendi çıkarına karşıt gelecek şekilde eyler. İnsanlık tarihinden de çok sayıda örnek veren yeraltı adamı, insanoğlunun hiç de makul bir biçimde aklını kullanarak hareket eden bir canlı olmadığını ileri sürer. Buna itiraz olarak, bu şekilde eyleyen insanların, çıkarların en büyüğünden habersiz olduğu ve bu yüzden irrasyonel tarzda eylediği iddia edilebilse de, yeraltı adamı insanların pekala, bile isteye kendi çıkarlarına karşı gelecek şekilde akıldışı ve kötü eylemler gerçekleştirdiğini öne sürer. Bu bağlamda insanlığı ileri götürmeye, iyileştirmeye çalışan bütün mükemmel sistemler temelde yanlış bir insan kavrayışına sahiptir. İnsan elbette refah içerisinde mutlu olmayı ister, ancak bunları özgür iradesi pahasına istemez. İnsan esas olarak her zaman özgürce bir seçme *hakkına*, yani özgür bir iradeye sahip olmak ister.²⁶

Eğer Çernişevski'nin felsefesinde iddia edildiği gibi özgür isteme sadece uydurulmuş bir kavrayışsa ve insan yalnızca bir takım doğa yasalarına uygun şekilde arzulanabiliyorsa ve hatta bu arzular matematiksel bir kesinlikte hesaplanabilir hale gelip bir cetvelde gösterilebiliyorsa, o zaman yeraltı adamının da söylediği gibi aslında hiçbir insan, cetvele bakarak arzulamayı istemeyecektir. Hatta insan böylesi bir durumu idrak ettiğinde muhtemelen hiçbir şey istememeye başlar. Cetvele bakarak arzu etmenin ne anlamı kalır.²⁷ Zaten yeraltı adamının eylemsizliği tam da bu bilinçten çıkar. Zira özgür iradesi elinden alınmış kişi insanlıktan çıkıp adeta bir piyano tuşuna ya da bir org civatasına dönüşür.²⁸ Çernişevski'nin meşhur Kristal Saray'ında insanın bir piyano tuşuna dönüştüğünü düşünen yeraltı adamı, gerçekte hiçbir insanın böylesi koşullarda yaşamayı kabul etmeyeceği görüşündedir. Hatta kendisi uzaktan bu Kristal Saraya'a dil çıkardığı zamanları hayal eder. O halde en iyi örnek yine kendisidir zira yeraltı adamı teorik açıdan tabiat yasalarının istisnasız belirleyiciliğini kabul etmiş olsa da onların pratik sonuçlarına katlanamaz. Kristal Saray gibi tüm davranışların öngörülebilir olduğu ütopyik bir dünyanın içerisinde, kişiliğin tümüyle saf dışı bırakılmasının kabul edilemeyeceğini düşünen

---

²⁶ Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, s. 28.

²⁷ Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, s. 29.

²⁸ Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, s. 30.

Dostoyevski²⁹ yeraltı adamının ağzından bu ülkünün olanaksız bir proje olduğunu duyurur: “Öte yandan insan, gerçekten bir piyano tuşu olduğunu görse, hatta tabiat bilimleri ve matematik yoluyla, öyle olduğu ispat edilse bile gene akıllanmaz; gene mahsus, sırf nankörlükten, inadından yeni haltlar karıştırır.”³⁰

O halde özgür istemenin insan için olmazsa olmaz bir nitelik olduğu gerçeği karşısında hiçbir deterministik öğretiyi pratik bir uygulamaya ve geçerliliğe sahip olamaz. Yeraltı adamının da söylediği gibi: “Zaten galiba insanların bütün işi bir cıvata değil de insan olduklarını her an kendi kendilerine ispat etmektir!”³¹ Fakat yeraltı adamının bu özgürlük talebi kendi içinde paradoksal kalmak durumundadır. Eğer kendisinin de inandığı gibi Kristal Saray ülküsü özünde uygulanamaz olan teorik bir hakikati dile getiriyorsa, bu özgürlük talebi, yalnızca bu ülkeye duyulan isyanın nafile bir sonucudur. Zira bizzat bu isyan ve akıldışı davranış bile hesaplanabilir bir çerçeveye oturtulduğunda yeraltı adamı için tüm umutlar tükenir. Yeraltı adamı da açıkça farkındadır ki, “iş cetvelle aritmetiğe dayanınca, iki kere iki yalnızca dört ediyorsa, iradenin lafı mı kalır! İki kere iki, iradem karışsa da karışmasa da dört edecek. İrade bu mudur!”³² İşte bu gerçek karşısında, yeraltı adamı kişisel notlarını sonlandırırken, tüm bu süreçte Çernişevski öğretisinin uygulanamazlığını gündeme getirmek için kendi tecrübesinden hareket ederek öne çıkardığı çelişkili, tutarsız, mantıksız varoluş halleri, ona kişisel özgürlüğünü elde etme noktasında hiçbir şekilde yardım etmez. Çünkü çıkış noktası olarak determinizmi belirleyen birisi olarak, yeraltı adamı onun mantıksal sonuçlarına katlanmak zorundadır. Bu sebeple yeraltından yazdığı bu notlar bile söz konusu deterministik yapının kabulü sebebiyle sahiciliğini yitirmek durumundadır. Zaten son kısımda bunu kendisi de açıkça itiraf eder:

“Ah şuraya yazdıklarımın bir inanabilsem! Yemin ederim baylar, şu karaladıklarımın tek kelimesine inandığım yok. Daha doğrusu belki inanıyorum, ama bir yandan da nedense malın kötüsünü satmak isteyen bir tezgâhtar gibi sözlerimin yalan olduğunu hissediyorum ve şüphe içerisinde kıvranıyorum.”³³

Böylece yeraltı adamı tüm notlarını ve söylemlerini de deterministik bir sürece bağlayarak onların bir özgürlük talebi olarak ortaya çıkışlarını gayrisahih bir sürece indirger. Bu aslında zorunluluğa inanan birisinin atması gereken nihai mantıksal adımdır. Böylece yeraltı adamının itirafları da onun için beklenen etkiyi yaratmaz ve onun için bir

²⁹ Frank. *Dostoyevski: Çağının Bir Yazarı*, s. 454.

³⁰ Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, s. 33.

³¹ Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, s. 33.

³² Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, s. 34.

³³ Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, s. 41.

kurtuluş sağlamaz. İşte bu yüzden yeraltı adamı hasretini çekip bir türlü elde edemediği bambaşka bir şeyden bahseder.³⁴ Bu bambaşka şeyin, aşırı bilinçlilik halinden ve dolayısıyla egoizminden kurtulduğu bir özgürlüğü temsil ettiği düşünülebilir. Dostoyevski'nin edebi külliyatına baktığımızda anlamsızlıktan, nihilizmden ve determinizmden kurtulmak için atılacak en önemli adım Çernişevski'nin önerisinin tam karşıtı olacak şekilde benlikten, egoizmden vazgeçmek ve birinci şahsın bakışı ile çalışan bilinci, bu dünyada acı çeken insanların kurtuluşu için feda etmektir. Bu konu, makalenin sınırlarını aşsa da özgürlük Dostoyevski için temelde kendi benliğinden, şahsi iradenin hükmünden Hıristiyanca bir vazgeçiş ile ilgilidir ve tıpkı İsa'nın insanlık için kendini feda etmesine benzer şekilde sonsuz bir merhamet ve acıma duygusunu gerektirir. Oysa açıktır ki sahip olduğu özgürlük talebine rağmen yeraltı adamı hiçbir şekilde kendi benliğinden vazgeçmeye hazır değildir. O kendi bilincinin hapisanesinde ikamet etmeyi sürdürecektir.

6. Sonuç

Kendi durumu bu bakımdan umutsuz olsa da yeraltı adamı en azından Çernişevskivari bir ideolojinin yönelimi altında insanın, iddia edildiği gibi mutluluk ve refah içerisinde değil, fakat azap veren çelişkili bir yalnızlık içerisinde kaldığını gösterir. Burada Dostoyevski, edebiyatın kendisine sağladığı imkânla, dolaylı bir yönelim sergiler ve özgür istemenin varlığını kanıtlamak yerine, özgür bir isteme olmadan insan yaşamının nasıl bir şekil aldığını gözler önüne serer. Böylece özgürlük insan gerçekliği için olmazsa olmaz bir koşul olarak belirir. Çernişevski'ye ait ütopyanın ve sosyalist toplum mühendisliği fikrinin olanaksızlığını gösterebilmek adına Dostoyevski aslında bizzat Çernişevski'nin kendi hayalindeki dünyayı kurabilmek için öngördüğü bir tipin psikolojik tasvirini gündeme getirir. Zira aslında yeraltı adamı teorik olarak determinizme dayanan bir ideolojinin tüm gerekli özelliklerine pekâlâ sahiptir. O eğitim görmüş entelektüel olarak tabiat yasalarının varlığını bilinçli bir şekilde onaylar. Fakat işte buna rağmen bu kişide Çernişevski'nin öngördüğü sonuçlar gerçekleşmemiş, doğa yasalarını bildiği halde bu kişi, yasalara uygunluk göstererek refah ve mutluluk içerisinde bir yaşam sürmemiştir. Tam tersine sahip olduğu aşırı farkındalıktan dolayı, yani bu determinizmin doğurduğu sonuçları tümüyle idrak ettiğinden dolayı, yeraltı adamı kendisini kişiliksiz, nihilist ve hiçbir ahlaki değeri benimseyemeyen bir karakter olarak çelişkili ve tutarsız bir varoluş içerisinde bulur. Böylece Dostoyevski *Yeraltından Notlar*'da özgürlük

---

³⁴Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, s. 41.

varsayımına sahip olmadan insanın hiçbir şekilde ahlaklı, anlamlı ve değer içeren bir varoluşa sahip olamayacağını gösterir.

Kaynakça

Barstow, Jane. "Dostoevsky's "Notes from Underground" versus Chernyshevsky's "What Is to Be Done?", *College Literature*, Vol. 5, No. 1, pp. 24-33, 1978.

Çernişevski, Nikolay. *Nasıl Yapmalı?* çev. Celal Öner, İstanbul: Oda Yayınları, 2010.

Dostoyevski, Fyodor. *Yeraltından Notlar*, çev. Nihal Yalaza Taluy, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Esenyel, Zeynep Zafer. "A Crystal World and Undergound: A Philosophical Reading of Dostoevsky and Chernyshevsky" *Third Internatonal Philosophy Congress, Tradition, Democracy and Philosophy*, Bursa: Bursa Kültür A.Ş., ss. 534-538, 2015,

Frank, Joseph. *Dostoyevski: Çağının Bir Yazarı*, çev. Ülker İnce, İstanbul: Everest Yayınları, 2016.

Kant, Immanuel. *Kritik der praktischen Vernunft*, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2003.

La Mettrie, Julien Offray, *Die Maschine Mensch*, Übersetz von Claudia Becker, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2009.

Rouesseau, Jean-Jacques. *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Hakkında Nutuk*, çev. Atakan Altınörs, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019.

Scanlan, James P. "The Case against Rational Egoism in Dostoevsky's Notes from Underground", *Journal of the History of Ideas*, Vol. 60, No. 3, pp. 549-56, 1999.